

УДК 631.618
© 2008

*Харитонов М.М., кандидат сільськогосподарських наук,
Дніпропетровський державний аграрний університет*

ЕКОЛОГІЧНА ОЦІНКА ПЕРСПЕКТИВ БІОЛОГІЧНОЇ КОНСЕРВАЦІЇ ШАХТНИХ ВІДВАЛІВ ЗАХІДНОГО ДОНБАСУ

Рецензент – доктор сільськогосподарських наук, професор П.В. Писаренко.

Ключові слова: спектр родин флори, життєві форми, сукцесія, біорозмаїття, шахтні відвали, рекультивација.

Постановка проблеми.

Науково-методичною базою для вибору кращого варіанту сільськогосподарської рекультивацији шахтних відвалів у західному Донбасі є Павлоградський стаціонар ДДАУ.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми
Проведені тут багаторічні дослідження дозволили рекомендувати виробництву низку перспективних варіантів відновлення порушених шахтними розробками земель [4-6; 8]. Ураховуючи дефіцит ґрунтової маси звичайних чорноземів, на стаціонарі рекультивацији порушених земель ДДАУ були проведені дослідження можливості використання лучно-чорноземних ґрунтів (ЛЧГ) для перекриття токсичних відвалів шахтної породи (ШП) [7].

Мета роботи: дослідження флори та рослинності ділянок рекультивацији західного Донбасу. Для реалізації мети були сформульовані наступні завдання: а) на основі маршрутних досліджень виявити фітоценотичне різноманіття, провести геоботанічні описи; б) скласти флористичний список судинних рослин, відмічених на пробних площах; в) провести систематичний, біоморфічний, гігроморфічний аналіз флори.

Методика досліджень. За результатами ґрунтово-екологічних досліджень була дана оцінка засолення та проведено геоботанічне обстеження двох рекультивованих відвалів «А» та «Б» площею, відповідно, 20 та 5 га. У першому випадку рекультивација була проведена з нанесенням метрового шару ґрунту з заплавної частини ріки Самара. Запропонований напрям пов'язаний із вирощуванням озимини зернових із використанням попередньої обробки насіння препаратами

Територія досліджених ділянок рекультивацији західного Донбасу, де відбувається самозаростання, характеризується незначним видовим різноманіттям. Знайдено 44 види рослин. Видовий склад рослинності обох рекультивованих відвалів є досить схожим. Згідно з даними дослідженнями, сучасний стан ділянки рекультивацији з насипкою на шахтний відвал лучно-чорноземного ґрунту дозволяє вирощування сільськогосподарських рослин, у той час, як ґрунт ділянки з насипкою на шахтний відвал червоно-бурої глини потребує поліпшення.

фосфатмобілізуючої ендемікоризи [3]. В другому випадку поверхня шахтного відвалу була перекрита прошарком червоно-бурої глини. Обраний напрям рекультивацији – використання під природні сінокоси.

Відповідно до геоботанічного районування, територія ділянок належить до Європейсько-Азіатської

степової області, Причорноморської (Понтичної) провінції, смуги різнотравно-типчакково-ковилкових степів [1]. Зональним типом рослинності дослідженої території є різнотравно-типчакково-ковилковий степ. У заплавах степових річок найбільше розповсюдження мають луки – складні біогеоценози, рослинний комплекс яких представлений багаторічними мезофільними травами. Характерними також є трав'яні болота, на яких домінують осоки й лучно-болотне різнотрав'я. Профільний розподіл солей був досліджений із використанням кондуктометричного методу.

Результати досліджень. У межах дослідженої ділянки рекультивацији «А» домінує пирійна стадія сукцесії. У складі рослинності переважає пирій повзучий (*Elytrigia repens*). Його проективне покриття сягає 50%. Окремо зустрічаються бур'янисті асоціації (проективне покриття близько 5%) із домінуванням амброзії полинолістої (*Ambrosia artemisifolia*), нетреби звичайної (*Xanthium strumarium*). У вигляді ділянок площею 5-10 м² зростають рослинні асоціації з домінуванням куничника наземного (*Calamagrostis epigeios*), жовтозілля Якова (*Senesio jacobaea*), волошки східної (*Centaurea orientalis*), деревію звичайного (*Achillea submillefolium*). Проективне покриття становить 30%. Систематична структура флори відображає розподіл видів між систематичними категоріями різного рангу і виражається у вигляді кількісних співвідношень, що дозволяють з'ясувати її ботаніко-географічні та

екологічні особливості. Ділянка самозаростання характеризується збідненим видовим складом. Всього на дослідженій території було знайдено 27 видів судинних рослин, що належать до 11 родин. Перші три місця у спектрі основних родин займають: Asteraceae – 13 видів (48,2%), Poaceae – 5 видів (17,5%) та Brassicaceae – 3 (12,1%). Ці родини відрізняються найвищим видовим різноманіттям: у них зосереджений 21 вид. У флорі дослідженої ділянки було виділено два типи життєвих форм: багаторічні трав'янисті рослини та дворічники й однорічники. Рослинність ділянки рекультивациі «А» представлена переважно лучними та бур'янистими угрупованнями. Аналіз ценоморфічного спектру демонструє абсолютне переважання у рослинному покриві бур'янистих (рудеральних) видів: їх частка складає 44% від загальної кількості видів. Друге місце за кількістю займають бур'янисто-степові види (19%). Незначною є частина рослин, занесених із насипкою заплавної лучно-болотного ґрунту: аквантів (4%), пратантів-галофітів (11%), пратантів (7%).

Одним з основних факторів, що визначають як флористичний склад, так і структурну організацію рослинних угруповань, є зволоження. Аналіз гігоморф виявив переважання у рослинному покриві мезоксерофітів (56%), на частку мезофітів припадає 22%, типових ксерофітів – 7%. Найменше число видів відноситься до гігрофітів та гігромезофітів. Ділянка рекультивациі «Б» – це вирівняна площа, яка займає близько 5 га. На шахтну породу здійснено насипку червоно-бурої глини (завтовшки 30 см). Рослинність першої стадії самозаростання характеризується як бур'яниста. Загальне проективне покриття – близько 5%. Її територія самозаростання «Б» характеризується збідненим видовим складом. Усього на дослідженій території було знайдено 34 види судинних рослин, що належать до 16 родин. Перші три місця у спектрі ведучих родин займають: Asteraceae – 14 видів (41,1%), Fabaceae – 4 види (11,7%). Родини Ranunculaceae та Poaceae містять по 2 види (по 5,8%) Ці родини відрізняються найвищим видовим різноманіттям – у них зосереджено 22 види. Рослини інших родин представлені одним видом. Це Apiaceae (*Daucus carota*), Boraginaceae (*Echium vulgare*), Brassicaceae (*Lepidium ruderale*), Chenopodiaceae (*Chenopodium album*), Convolvulaceae (*Convolvulus arvensis*), Euphorbiaceae (*Euphorbia agraria*), Scrophulariaceae (*Rhinanthus aestivalis*) та ін. У флорі дослідженої ділянки було

виділено два типи життєвих форм: багаторічні трав'янисті рослини та дворічники й однорічники. Згідно з одержаними даними, розподіл життєвих форм подібний до ділянки рекультивациі «А» і відповідає бур'янистій стадії сукцесії самозаростання.

Рослинність ділянки рекультивациі «Б» представлена переважно бур'янистими та бур'янисто-степовими угрупованнями. У рослинному покриві, як і на ділянці «А», спостерігається абсолютне переважання бур'янистих (рудеральних) видів – 40% від загальної кількості. Друге місце за кількістю посідають бур'янисто-степові види (18%). Інші категорії рослин є занесеними з прилеглих ділянок заплави: акванти, псамофіти, пратанти. У гігоморфічному спектрі рослинності ділянки рекультивациі «Б» західного Донбасу переважають мезоксерофіти (52%), до яких належить більшість бур'янів. Друге місце посідають мезофіти (21%), третє – ксерофіти (15%). Згідно з даними гігоморфічного аналізу, обидві досліджені ділянки є досить подібними за рівнем зволоження.

У процесі апробації результатів дослідження була зроблена оцінка засолення штучного профілю двох нових рекультивованих відвалів «А» та «Б» площею, відповідно, 20 та 5 га. Як бачимо з отриманих даних, ризик розвитку вертикального засолення значно менший у варіанті рекультивациі шахтного відвалу з насипкою лучно-чорноземного ґрунту.

Висновки.

1. Систематична структура флори є нетиповою для степової зони: кількість багаторічних та однорічних рослин майже однакова, тоді як для степової зони кількість багаторічників має бути близько 2/3 від загальної кількості видів. Перше місце за кількістю видів на обох ділянках належить родині Asteraceae, але у проективному покритті ділянки з насипкою заплавної ґрунту провідна роль належить злаку пирію повзучому (близько 70-80%). Ділянка з насипкою на шахтний відвал червоно-бурої глини є несприятливою для зростання більшості рослин. Розподіл на ній рослин родини бобові свідчить про нестачу азоту.

2. Аналіз ценоморфічного спектру демонструє абсолютне переважання бур'янистих (рудеральних) видів – 40% від загальної кількості на першій та 44% на другій ділянці. Друге місце займають рудерально-степові види – 18 та 19% відповідно. Ценоморфічний спектр підтверджує наявність первинних ета-

пів сукцесії самозаростання.

3. Аналіз гігморф демонструє переважання мезоксерофітів – 56 та 52%, – до яких належить більшість рослин-рудерантів. Сучас-

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Геоботанічне районування Української РСР. – К.: Наук. думка, 1977. – 304 с.
2. Масюк Н.Т. Направленный фитомелиоративный сингенез и его эффективность на рекультивированных землях // Биогеохимический круговорот веществ в биосфере. – М.: Наука, 1987. – С. 65-73.
3. Рекомендації по ефективному застосуванню біопрепаратів азотфіксуючих, фосфат мобілізуючих мікроорганізмів і антагоністів фітопатогенних грибів при вирощуванні пшениці озимої на чорноземних ґрунтах і фітомеліорованих гірських породах (Патика В.П., Шерстобоева О.В., Дем'янюк О.С., Чабанюк Я.В., Пономаренко С.В., Мельничук Т.М., Шерстобоев М.К., Патика М.В., Черенков А.В., Ярошенко С.С., Харитонов М.М., Забалуєв В.О., Бабенко М.Г.) – К. – 2005. – 15с.
4. Харитонов М.М., Жиленко М.І., Колесник В.Є. та ін. // Бюлетень Ін-ту Зернового госп-ва (наук.-метод. центр із проблем зернового госп-

ний стан ділянок за показниками зволоження є близьким до плакорних ділянок із ґрунтами автоморфного ряду (чорноземами).

- ва). – 2005. – №26-27. – С.99-103.
5. Харитонов М.М. Екологічна оцінка перспектив землекористування в західному Донбасі. Новини науки Придніпров'я. Наук.-практ. журн. – Дніпропетровськ, 2006. – № 1. – С. 45-48.
6. Харитонов М.М., Жиленко М.І. Оцінка екологічної безпеки варіантів сільськогосподарської рекультивації у західному Донбасі // Вісник ХНАУ. – 2006. – № 6. – С. 210-212.
7. Харитонов Н.Н., Бондарь Г.А. Оценка состояния грунтовых вод и пойменных земель в зоне разработок угля в Западном Донбассе/ В кн.: Биологическая рекультивация и мониторинг нарушенных земель. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та. – 2007. – С. 680-685.
8. Харитонов М.М., Жиленко М.І. Моніторинг засолення насипного шару чорнозему на рекультивованих землях західного Донбасу // Вісник ХНАУ. – 2008. – №1. – С. 204-207.